

## КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ХАРКОВІ В ПІСЛЯРЕФОРМЕНИЙ ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

XXI століття починається як доба, у якій людська особистість стає головною суспільною цінністю. У сучасній історичній науці активізується антропологічний підхід, який ставить людину в центр історичного дослідження. Тому й вивчення історії боротьби за здоров'я людини набуває дедалі більшої актуальності.

Сучасні процеси подолання негараздів перехідного періоду, становлення нової системи охорони здоров'я в Україні потребують усвідомлення і творчого осмислення історичного досвіду. Без вивчення історії організації охорони здоров'я, урахування специфіки місцевих умов розвитку цієї діяльності неможлива розробка сучасної теорії охорони здоров'я і створення її нової української моделі. Тільки засвоївши уроки минулого, можна впевнено рухатися вперед шляхом прогресу.

Історія української охорони здоров'я складається з історії охорони здоров'я регіонів і міст у різні історичні періоди. Відзначений кілька років тому 350-річний ювілей Харкова значно посилив інтерес громадськості до всіх складових історичного розвитку другого за величиною та значенням міста України, у тому числі і до історії охорони здоров'я в ньому.

Досвід вирішення кадрових питань став важливим чинником становлення системи охорони здоров'я губерньського міста в дожовтневі часи. На жаль, він недостатньо досліджений. У дорадянській історичній літературі деякі аспекти цієї проблеми висвітлювали Д.І. Багалій та Д.П. Міллер у своїй відомій монографії з історії Харкова [1]. Цінність їх фундаментальної праці полягає, зокрема в тому, що вони спиралися на такі джерела, які зараз безнадійно втрачені. Про кількість медичного персоналу в Харкові згадується на сторінках тогочасних путівників по Харкову [2; 3]. Певну увагу аналізу організації охорони здоров'я в Харкові, зокрема її кадровому забезпеченню, приділили видатний діяч російської громадської медицини Д.М. Жбанков [4] і глава харківської міської санітарної служби В.В. Фавр [5].

За радянських часів практика забезпечення кадрами місцевої медицини у дожовтневий період мало цікавила дослідників, бо вона була неактуальною для радянської системи охорони здоров'я. Сучасні історики також поки не звертаються до цієї проблеми. Дореформений етап, який саме й заклав підвалини кадрового забезпечення медико-санітарної частини Харкова, автор проаналізував у статті, що була надрукована в «Південному архіві» [6].

Тому метою цієї статті є аналіз кількісного та якісного складу медичного персоналу Харкова від 70-х рр. XIX ст. до початку першої світової війни.

Для досягнення поставленої мети автор користувався фондами державного архіву Харківської області, а саме: фондом 45 – Харківської міської управи і фондом 304 – Харківської губерньської земської управи. Важливими джерелами стали щорічні видання Харківського губерньського статистичного комітету під назвою «Харьковские календари», у яких містяться цінні дані про охорону здоров'я міста, харківська преса тих часів, а також опубліковані звіти різних установ.

У післяреформений період XIX ст. населення Харкова обслуговував уже значний медичний штат. У 1879 р. у Харкові працювали 120 лікарів, з яких 79 перебували на службі, а 41 займалися тільки приватною практикою. Таким чином, при населенні приблизно в 100 тисяч один лікар приходився на 830 осіб, або на 10 тисяч населення приходилося 12 лікарів [2, с. 302]. Починаючи з 80-х рр. XIX ст. забезпеченість харківців лікарською допомогою виглядала так:

| Роки | Кількість лікарів (без військових) |                    | Забезпеченість населен. лікар. допомогою (кількість жителів на одного лікаря) |           |
|------|------------------------------------|--------------------|-------------------------------------------------------------------------------|-----------|
|      | У губернії                         | У Харкові          | У губернії                                                                    | У Харкові |
| 1883 | 177                                | 90                 | 12372                                                                         | 1486      |
| 1884 | 227                                | 133                | 9647                                                                          | 1255      |
| 1885 | 249                                | 148                | 9009                                                                          | 1158      |
| 1886 | 232                                | 145                | 9731                                                                          | 1188      |
| 1887 | 287                                | 198, у т.ч. 3 жін. | 8090                                                                          | 928       |
| 1888 | 318                                | 225, у т.ч. 7 жін. | 7442                                                                          | 837       |
| 1889 | 277                                | 175, у т.ч. 8 жін. | 8702                                                                          | 1112      |
| 1890 | 328                                | 201, у т.ч. 6 жін. | 7517                                                                          | 967       |
| 1893 | 356                                | 242, у т.ч. 8 жін. | 7213                                                                          | 810       |
| 1894 | 322                                | 210, у т.ч. 6 жін. | 8061                                                                          | 946       |
| 1895 | 331                                | 198, у т.ч. 3 жін. | 7302                                                                          | 1010      |
| 1896 | 360                                | 222, у т.ч. 3 жін. | 7282                                                                          | 833       |
| 1898 | 411                                | 274, у т.ч. 6 жін. | 6511                                                                          | 638       |
| 1900 | 506                                | 348, у т.ч. 5 жін. | 5450                                                                          | 567       |
| 1901 | 520                                | 363, у т.ч. 7 жін. | 5256                                                                          | 522       |
| 1902 | 551                                | 384, у т.ч. 4 жін. | 5138                                                                          | 536       |

|      |     |                     |      |     |
|------|-----|---------------------|------|-----|
| 1909 | 714 | 493, у т.ч. 17 жін. | 3486 | 449 |
| 1910 | 632 | 399, у т.ч. 39 жін. | 5060 | 592 |
| 1911 | 738 | 508, у т.ч. 23 жін. | 4047 | 470 |
| 1912 | 821 | 593, у т.ч. 25 жін. | 4102 | 401 |

[7, отдел V. Медицинский, с. 268; 8, отдел V. Медицинский, с. 309; 9, отдел VI. Медицинский, с. 353; 10, отдел VI. Медицинский, с. 387; 11, отдел III. Медицинский, с. 200; 12, отдел III. Медицинский, с. 144; 13, отдел IV. Медицинский, с. 250; 14, отдел IV. Медицинский, с. 254; 15, отдел II. Статистический местный, с. 87; 16, отдел II. Статистический местный, с. 90; 17, отдел II. Статистический местный, с. 86; 18, отдел II. Статистический местный, с. 82; 19, отдел IV. Статистический местный, с. 105; 20, отдел I. Статистический местный, с. 66; 21, отдел I. Статистический местный, с. 77; 22, отдел X. Статистический местный, с. 312; 23, Обзор Харьковской губернии за 1909 год, с. 50; 24, Обзор Харьковской губернии за 1910 год, с. 51; 25, отдел IV. Административный, с. 69; Обзор Харьковской губернии за 1911 год, с. 60–61; 26, отдел IV. Административный, с. 67; Обзор Харьковской губернии за 1912 год, с. 59–60].

За 1880–1900-ті рр. кількість заміщених посад лікарів-службовців у Харкові зростало таким чином:

- 1) по міністерству внутрішніх справ – з 21 до 107, з них:
  - а) по лікарському відділенню губернського правління – протягом усього періоду залишалося 2;
  - б) «городовых» лікарів – з 2 до 4;
  - в) харківський повітовий лікар залишався 1;
  - г) підлеглих губернській земській управі – з 8 до 22;
  - д) підлеглих міській управі – з 6 до 43;
  - е) по поштовому відомству – з 0 до 1;
  - ж) по лікарняних закладах Харківського медичного товариства, інших лікарняних закладах при громадських організаціях – з 2 до 31;
  - з) при заводах – з 0 до 3;
- 2) по міністерству народної освіти – з 55 до 133;
- 3) по відомству імператриці Марії і громаді Червоного Хреста – з 1 до 7;
- 4) по управліннях залізниць і міністерству шляхів сполучення – з 1 до 6;
- 5) по духовному відомству постійно залишалося 2.

Але реальна кількість лікарів була трохи меншою, оскільки деякі з них служили одночасно в різних місцях. Проте зростання більш ніж у три рази вражає, при тому що населення міста виросло за цей же період приблизно в два рази [8, отдел V. Медицинский, с. 309; 14, отдел IV. Медицинский, с. 254; 15, отдел II. Статистический местный, с. 87; 16, отдел II. Статистический местный, с. 90; 17, отдел II. Статистический местный, с. 86; 18, отдел II. Статистический местный, с. 82; 19, отдел IV. Статистический местный, с. 105; 20, отдел I. Статистический местный, с. 66; 21, отдел I. Статистический местный, с. 77–78; 22, отдел X. Статистический местный, с. 312; 23, Обзор Харьковской губернии за 1909 год, с. 50].

Перші жінки-лікарі з'явилися в Харкові в 1887 р. Спочатку їх було всього троє. Але й у 1912 р. кількість жінок-лікарів становила тільки 25 осіб з 593, тобто близько 4%. Дискримінацію жінок у справі одержання вищої медичної освіти покликаний був зменшити відкритий у 1910 р. Харківським медичним товариством Жіночий медичний інститут [27, с. 51].

У 1868 р. «городовых» лікарів в Харкові було два – старший і молодший. Стільки ж їх залишалося і на час введення в дію «Городового Положення» 1870 р. Крім того, «городовыми» називалися дві акушерки й один лікарський учень. Незважаючи на те, що весь цей медичний персонал називався «городовым», призначався і звільнявся він урядовими структурами, міському громадському самоврядуванню не підпорядковувався, а його зв'язок з місцевою владою полягав тільки в тому, що платню ці особи одержували з міської скарбниці. Харківська дума в 1871 р. хотіла змінити таке становище, зробити так, щоб вона призначала і звільняла «городовых» лікарів, і щоб у своїй діяльності вони керувалися інструкціями думи. Але з цього практично нічого не вийшло, за винятком того, що «городовые» лікарі стали надавати в думу свої звіти. У 1884 р. з'явився ще один понадштатний «городовой» лікар, а в 1886 р. «городовых» лікарів у Харкові було вже четверо. Але на цьому зростання їхньої кількості зупинилося [1, с. 333; 28, с. 13; 29].

Першим лікарем, який підпорядковувався міському громадському самоврядуванню, став міський санітарний лікар. У 1878 р. Харківська дума створила міську санітарну раду і призначила міського санітарного лікаря [1, с. 323–324; 2, с. 291; 4, с. 191; 5, с. 37; 7, отдел V. Медицинский, с. 272; 30, ф. 45, оп. 19, спр. 198, арк. 70–80; 31, с. 36–37].

Санітарний лікар перебував у штаті Харківської міської управи. Першим харківським міським санітарним лікарем став Михайло Валентинович Томашевський, який пропрацював на цій посаді двадцять років і помер на службі в 1898 р. [1, с. 323–324; 2, с. 291; 4, с. 191; 5, с. 37; 7, отдел V. Медицинский, с. 272; 30, ф. 45, оп. 19, спр. 198, арк. 70–80; 31, с. 36–37].

Повний перелік функціональних обов'язків санітарного лікаря м. Харкова визначила санітарна рада 26 лютого 1879 р.: «Санитарный врач есть членом городского санитарного совета. На нём лежит обязанность постоянно собирать и разрабатывать следующие сведения:

- а) статистику смертности в городе;
- б) статистику заболеваемости в городе;
- в) делать осмотры для изучения санитарных условий города;
- г) производить исследования различных предметов с санитарной целью;
- д) составлять доклады по различным вопросам, поступающим на рассмотрение санитарного совета и возбуждаемым управою, различными учреждениями и частными лицами;

е) что касается санитарного надзора, то санитарному врачу предоставляется право наблюдать за исполнением санитарных постановлений, обязательных для обывателей, направлять внимание полиции на случаи их нарушения и, при неуспешности этих мероприятий, доводить об этом до сведения городского управления» [30, ф. 45, оп. 18, спр. 198, арк. 83–84]. А на місяць раніше, 26 січня 1879 р., санітарна рада ухвалила ввести посаду особливого помічника санітарного лікаря – санітарного поліцейського наглядача «для надзора за рыбными, мясными и другими лавками и складами, где помещаются продукты, подвергающиеся скорой порче» [30, ф. 45, оп. 19, спр. 198, арк. 54]. Дещо пізніше санітарний лікар отримав у своє розпорядження дезінфекторів для здійснення дезінфекції приватних осель. У «Ведомости о составе санитарной команды Харьковского общественного управления в 1883 г.» їх налічувалося 5-6 осіб [10, отдел VI. Медицинский, с. 406; 32, с. 2].

1886 р. за доповіддю управи «Об учреждении санитарной городской лаборатории для исследования пищевых и иных веществ, имеющих медико-гигиеническое значение» харківська міська дума прийняла рішення про створення і фінансування хімічної санітарної лабораторії. Була введена посада лаборанта. Крім нього в міській санітарній лабораторії працювали кілька санітарів (так званий нижчий санітарний персонал) і служитель [10, отдел VI. Медицинский, с. 406; 14, отдел IV. Медицинский, с. 256; 16, отдел II. Статистический местный, с. 92–93; 17, отдел II. Статистический местный, с. 88; 18, отдел II. Статистический местный, с. 84; 20, отдел I. Статистический местный, с. 68; 21, отдел I. Статистический местный, с. 79–80; 22, отдел X. Статистический местный, с. 314].

Після жорстокої епідемії черевного тифу 1909 р. міська дума в 1910 р. на додаток до хімічної лабораторії заснувала бактеріологічну на чолі з лікарем-бактеріологом, що почала свою роботу в 1911 р. Поступово розширюючись, лабораторії нарожували свій штат. У 1912 р. їхні керівники одержали помічників. У своїй діяльності лабораторії підпорядковувалися санітарному лікарю, який очолював міську санітарну службу [3, с. 207–208; 5, с. 50–56].

У 1899 р. харківським санітарним лікарем був затверджений Павло Миколайович Лашенков. У 1904 р. П.М. Лашенков перейшов до кафедри загальної гігієни в Томськ. Міську санітарну службу очолив у 1905 р. Володимир Володимирович Фавр, який виявив себе видатним гігієністом і маляріологом. Тоді ж йому в допомогу був призначений другий санітарний лікар. У 1911 р. з'явився третій санітарний лікар і, нарешті, у 1913 р. – четвертий. З 1913 р. санітарних поліцейських наглядачів стало двоє [1, с. 311, 314, 324; 4, с. 186, 191; 22, отдел X. Статистический местный, с. 314; 23, Обзор Харьковской губернии за 1909 год, с. 53; 33, с. 86].

За сумісництвом В.В. Фавр працював приват-доцентом університету і професором гігієни жіночого медичного інституту; один санітарний лікар, хімік і лікар-бактеріолог були асистентами кафедр гігієни і бактеріології жіночого медінституту. Будь-яке інше сумісництво, крім науково-педагогічного, включаючи приватну практику, членам санітарного бюро було заборонено [4, с. 187, 191].

У 1891–1892 рр. під час епідемій тифу і холери в Харкові з'явилися перші лікуючі лікарі, підлеглі міському самоврядуванню. Вони працювали на шести тимчасових медичних дільниць. Потім, протягом 1892–1910 рр. у місті були відкриті п'ять постійно діючих дільничних амбулаторій. У кожній з них працювало по одному лікарю й одному фельдшеру, що перебували у віданні міської управи. А в 1913 р. у лікувальних закладах міського громадського самоврядування служили вже на штатних посадах: 48 лікарів у чотирьох лікарнях і 8 – в шести амбулаторіях; 41 фельдшер і фельдшерки у лікарнях, а 7 – в амбулаторіях; 6 акушерок у лікарнях плюс 1 в амбулаторії; 23 сестри милосердя в лікарнях і 1 в амбулаторії; 9 провізорів в аптеках при стаціонарах [1, с. 334, 480; 3, с. 139; 4, с. 184; 5, с. 30, 32–33; 17, отдел II. Статистический местный, с. 88; 18, отдел II. Статистический местный, с. 84; 19, отдел V. Медицинский, с. 159; 20, отдел I. Статистический местный, с. 68; 21, отдел I. Статистический местный, с. 79–80; 22, отдел X. Статистический местный, с. 314; 23, Обзор Харьковской губернии за 1909 год, с. 53; адрес-календарь г. Харькова, с. 106–107; 24, адрес-календарь г. Харькова, с. 77–78; 25, адрес-календарь г. Харькова, с. 75–76; 26, адрес-календарь г. Харькова, с. 79; 29; 34, с. 17–18; 35, отдел V. Медицинский, с. 155; 36, отдел VI. Медицинский, с. 152; 37, отдел IV. Медицинский, с. 71; 38, адрес-календарь г. Харькова, с. 102; 39, адрес-календарь г. Харькова, с. 95; 40, адрес-календарь г. Харькова, с. 83–84; 41, адрес-календарь г. Харькова, с. 86–87].

У 1868 р. в Харкові було всього 15 «повивальных бабок» (як тих, які служили, так і приватнопрактикуючих) [28, алфавитный указатель, с. I], а в 1912 р. – 105. Харківське ж населення за

цей час, як було показано вище, зросло приблизно в чотири рази. Фельдшерами в Харкові в 1912 р. працювали 232 особи [26, Обзор Харьковской губернии за 1912 год, с. 60].

Вкрай недостатньою була забезпеченість харківської системи охорони здоров'я стоматологічними кадрами. Так, у 1868 р. у Харкові приватно практикували всього 3 зубних лікарі [28, алфавитный указатель, с. III] на 60 тисяч населення [1, с. 117], у 1912 р. їх стало 7 [26, адрес-календарь г. Харькова, с. 69]. І це майже на 240 тисяч населення [25, отдел IV. Административный, с. 69].

Отже, в цілому забезпеченість населення Харкова лікарською допомогою виросла за п'ятдесят післяреформених років з 8 лікарів на 10 тис. населення (або одного лікаря приблизно на 1250 осіб) до 25 (або одного лікаря приблизно на 400 осіб) [6, с. 49; 26, отдел IV. Административный, с. 67; отдел V. Медицинский, с. 59–60].

Відповідні показники в середньому по Росії в 1913 р. становили 1,8 лікаря на 10 тис. населення (або один лікар приблизно на 5,5 тис. жителів) [42, с. 259], а по Харківській губернії – 2,4 (або один лікар на 4102 жителя) [26, отдел IV. Административный, с. 67; отдел V. Медицинский, с. 59].

З вищезазначеного видно, що за останні десятиліття існування Російської імперії Харків зробив якісний стрибок у плані забезпечення себе медичними кадрами і напередодні першої світової війни далеко випереджав середньоросійський і середньорегіональний показник забезпеченості населення ними. Це не дивно, оскільки місто було центром підготовки лікарських, фельдшерських, акушерських і сестринських кадрів, а його упорядженість і рівень розвитку в ньому охорони здоров'я на початку ХХ ст. створювали умови не тільки для роботи випускників медичного факультету Харківського університету і місцевих центрів підготовки середнього медичного персоналу, але й сприяли припливу кадрів з інших регіонів імперії.

### Джерела та література

1. Багалеї Д.І., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Историческая монография: В 2-х т. – Репринт. изд. – Харьков, 1993. – Т. 2.
2. Устинов И.А. Путеводитель по г. Харькову: Описание г. Харькова с прил. подроб. плана города с сетью водопроводов и планов театров: оперного и драматического. – Харьков, 1881. – 332 с.
3. Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее: Ист.-справ. путеводитель в рис. и описаниях с прил. снимков, воспроизведен. с редких картин, акварелей, гравюр, фот. с натуры, чертежей планов города 1768 г. и новейшего / Собрал и издал [с предисл.] А.Н. Гусев. – Харьков, 1902.
4. Жбанков Д.Н. Сборник по городскому врачебно-санитарному делу в России. – М., 1915.
5. Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910–1914 гг.) / Сост. В.В. Фавр. – Харьков, б.г.
6. Робак І.Ю. Кадрове забезпечення медико-санітарної частини Харкова в доземський період // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 13. – Херсон, 2003.
7. Харьковский календарь на 1885 год: (Год тринадцатый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком.; Под ред. действительн. члена-секретаря П.С. Ефименко. – Харьков, 1884. – X, 674, 128.
8. Харьковский календарь на 1886 год: (Год четырнадцатый) / Под ред. дейст. чл.-секр. П.С. Ефименко. – Харьков: Изд. Харьк. губерн. стат. ком., 1885. – XVII, 496, 185, 124.
9. Харьковский календарь на 1887 год: (Год пятнадцатый): В 2-х кн. / Изд. Харьк. губерн. стат. ком.; Под ред. действительн. члена-секретаря П.С. Ефименко. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1886. – XIV.
10. Харьковский календарь на 1888 год (высокосный): (Год шестнадцатый): В 2-х кн. / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1887. – 2, XIII, 446, 144.
11. Харьковский календарь на 1889 год: (Год семнадцатый): В 2 кн. / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1889. – X, 396, 133.
12. Харьковский календарь на 1890 год: (Год восемнадцатый): В 2 кн. / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1890. – X, 284, 216.
13. Харьковский календарь на 1891 год: (Год девятнадцатый): В 2 кн. / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1891. – X, 460, 144.
14. Харьковский календарь на 1892 год: (Год двадцатый): В 2 кн. / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1892. – XI, 368, 150.
15. Харьковский календарь на 1895 год: (Год двадцать третий): В 2 кн. / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. В.В. Иванова. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1895. – XXI, 514, IV.
16. Харьковский календарь на 1896 год: (Год двадцать четвертый): С приложением «Харьковского сборника» / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. В.В. Иванова. – Харьков: Губернская типография, 1896. – XXVI, 492, 24, 16, XV, 208.
17. Харьковский календарь на 1897 год: (Год двадцать пятый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. В.В. Иванова. – Харьков: Губернская типография, 1897. – XXVI, 526, XVI, 266.
18. Харьковский календарь на 1898 год: (Год двадцать шестой) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. В.В. Иванова. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1898. – XXI, 234, VI, 260.
19. Харьковский календарь на 1900 год: (Год двадцать восьмой) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. В.В. Иванова. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1900. – XXIII, 302, V, 243, IV.
20. Харьковский календарь на 1902 год: (Год тридцатый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. В.В. Иванова. – Харьков: Типографии Варшавчика, Гессена и Молчадского, 1902. – VIII, VII, XVI, 326, 16, VI, 227.



21. Харьковский календарь на 1903 год: (Год тридцать первый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. В.В. Иванова. – Харьков: Типографии Гессена, Молчадского и Варшавчика, 1903. – VII, VI, XVI, 352, 16, 221, 38.
22. Харьковский календарь на 1904 год: (Год тридцать второй) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. М.И. Плещеева. – Харьков: Типографии Гессен, Молчадского и Варшавчика, 1904. – VII, VI, 336, 12, VII, 272.
23. Харьковский календарь на 1911 год: (Год тридцать девятый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1910. – VI, 167, 81, 123, 139.
24. Харьковский календарь на 1912 год: (Год сороковый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Типогр. губ. правления, 1911. – VI, 87, 75, 83, 115, 132.
25. Харьковский календарь на 1913 год: (Год сорок первый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1912. – VI, 87, 83, 81, 16, 119, 131, 22.
26. Харьковский календарь на 1914 год: (Год сорок второй) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1913. – VI, 85, 84, 85, 26, 116, 139.
27. Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін. – Харків, 2004.
28. Харьковский календарь на 1869 год. – Харьков, 1868.
29. Врачебная помощь в Харькове // Южный край. – 1913. – №11598 от 30 августа (12 сентября).
30. Державний архів Харківської області.
31. Харьковский календарь на 1881 год / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. И.И. Киткевича. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1881.
32. Краткий отчет о деятельности Харьковского общественного управления по народному здравью за 1883 год. – Харьков, 1884.
33. Вчені Харківського державного медичного університету 1805–2005 / За ред. акад. А.Я. Циганенко, проф. М.В. Кривоносов, проф. П.Г. Кравчун та ін. – Х., 2002.
34. Отчеты участковых врачей города Харькова за 1910 год. – Харьков: Типо-литография Н.В. Петрова, №13391.
35. Харьковский календарь на 1901 год: (Год двадцать девятый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. В.В. Иванова. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1901. – VIII, VII, XVI, 263, 16, VI, 186, 27.
36. Харьковский календарь на 1906 год: (Год тридцать четвертый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1906. – VIII, XVI, 40, XXXII, 228, 12, 118, 112, 82, 34.
37. Харьковский календарь на 1907 год: (Год тридцать пятый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1907. – V, VII, 35, VII, IV, 75, 16, 102, 112, 20.
38. Харьковский календарь на 1909 год: (Год тридцать седьмой) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1909. – V, 106, 16, 88, 107, 16, 13.
39. Харьковский календарь на 1910 год: (Год тридцать восьмой) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1909. – V, 100, 16, 102, 114, 15.
40. Харьковский календарь на 1915 год: (Год сорок третий) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1914. – VI, 85, 122, 26, 144, 21.
41. Харьковский календарь на 1916 год: (Год сорок четвертый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1915. – VI, 81, 94, 124, 24, 142, 20.
42. Социальная гигиена и организация здравоохранения / Под ред. А.Ф. Серенко и В.В. Ермакова. – 2-е изд. – М., 1984.

### Summary

In the article the development of medicine in Kharkovskaya region in the 19<sup>th</sup> and in the early 20<sup>th</sup> centuries was regarded on the base of a wide circle of sources. The state of providing with the personnel is characterized; social, educational, gender and age peculiarities of different categories of medical workers are analysed, the character of their duties is determined

С. Г. Іваницька

## ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ РАДИКАЛ-ДЕМОКРАТІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Інтерес до проблеми націй та націотворення є досить сталим в українській інтелектуальній традиції як в сфері ідеологічних та програмово-політичних розробок, так і в наукових дослідженнях. Привертає ця тематика й увагу сучасних авторів, вітчизняних і зарубіжних, які, до речі, вважають, що “український досвід” є важливим і навіть унікальним для верифікації сучасних теорій націй і націоналізму [1, с. 3; 2, с. 26; 3, с. 154], а центральною темою новітньої історії України є повстання української нації, перетворення етнічної спільноти на свідому політичну і культурну спільноту [4, с. 10].